

HOZIRGI ADABIY HINDIY TILIDAGI SONLARGA OID BA'ZI LEKSIK BIRLIKLARNING FONETIK TAHLILIGA DOIR

Nurmatov Sirojiddin Sultanmuratovich

«Janubiy va Janubi-Sharqiy Osiyo tillari» kafedrası doktoranti, filologiya fanlari
nomzodi, Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti, O'zbekiston Respublikasi

E-mail: sirojiddin2003@yahoo.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada hindiy tilidagi “yuz”, “ming”, “yuz ming”, “o'n million”, “milliard” kabi leksik birliklarning shakllanish jarayonlari atroflicha o'rganilgan. Ularning o'ziga xos fonetik xususiyatlari tadqiq etilgan. Qadimgi hind-oriy tillari davrida sodir bo'lgan shakllar o'rta hind-oriy tillari davriga o'tish jarayonida qanday fonetik o'zgarishlarga uchraganligi hamda yangi hind-oriy tillari davriga kelib ular tarkibida qanday shakllar sodir bo'lganligi tahlil etilgan. Sonlarning shakllanishi jarayonida asosan undosh tovushlar bilan birgalikda unli tovushlar tarkibida ham fonetik o'zgarishlar sodir bo'lganligi aniqlangan.

Kalit so'zlar: son so'z turkumi, sanoq sonlar, leksema, leksik birlik, qadimgi hind-oriy tillari, o'rta hind-oriy tillari, yangi hind-oriy tillari, sanskrit, paliy, prakrit, apabharansha.

АННОТАЦИЯ

В данной статье подробно рассматривается формирование лексических единиц в хинди, таких как «сто», «тысяча», «сто тысяч», «десять миллионов», «миллиард». Изучены их специфические фонетические особенности. Фонетические изменения форм, происходящие в период древних индоарийских языков, претерпели переход к среднеиндоарийским языкам, как и формы, входящие в их состав ко времени появления новых индоарийских языков. В процессе образования числа выяснилось, что фонетические изменения происходили также в составе гласных, наряду с согласными звуками.

Ключевые слова: имя числительное, количественные числительные, лексема, лексическая единица, древние индоарийские языки, средние индоарийские языки, новые индоарийские языки, санскрит, пали, пракрит, апабхаранша.

ABSTRACT

This article examines in detail the formation of lexical units in Hindi, such as "hundred", "thousand", "hundred thousand", "ten million", "billion". Their specific

phonetic features have been studied. The phonetic changes of the forms occurring in the period of the ancient Indo-Aryan languages underwent the transition to the Middle Indo-Aryan languages, as well as the forms occurring in their composition by the time of the new Indo-Aryan languages. In the process of number formation, it was found that phonetic changes also took place in the composition of vowels, along with consonant sounds.

Keywords: numerals, cardinal numbers, lexeme, lexical unit. number word group, number numbers, lexeme, lexical unit, Ancient Indo-Aryan languages, Middle Indo-Aryan languages, New Indo-Aryan languages, Sanskrit, Pali, Prakrit, Apabharansha.

KIRISH

Ilmiy manbalarda qayd etilishicha, ko‘pchilik tillarda sanoq sonlar va undan yasalgan so‘zlar keng qo‘llaniladi. Bu haqida tilshunos olim A.E.Suprun shunday deydi: «Har bir matnda “bir” sanoq sonidan yasalgan so‘zlar bir foizni tashkil etadi va undan boshqa so‘zlar ham yasaladi».¹ Anglashiladiki, “bir”, “ikki”, “besh” va boshqa birliklarga oid sanoq sonlar eng ko‘p qo‘llaniladigan sonlar sirasiga kiradi. Shuningdek, har bir tilda o‘nliklarga oid sanoq sonlar ham keng qo‘llaniladi. Maqolada Janubiy Osiyo mintaqasida keng tarqalgan hind-oriy tillariga xos bo‘lgan hindiy tilidagi yirik sonlarga xos leksik birliklarning o‘zi xos shakllanish jihatlari tadqiq etiladi. Xususan, qadimgi hind-oriy tillari davriga xos bo‘lgan vedik sanskrit va sanskrit, o‘rta hind-oriy tillari davrida rivojlangan paliy, prakrit va apabaharansha hamda yangi hind-oriy tillariga xos bo‘lgan hozirgi adabiy hindiy tilidagi sonlarga xos leksik birliklarning rivojlanishida sodir bo‘lgan ba’zi fonetik jarayonlar tahlil qilinadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Mazkur maqolani yozishda hind tilshunos olimlaridan D.Varma, B.Tivariy, H.Bahriy, B.Upadhayay kabi hind tilshunos olimlari tomonidan yozilgan ko‘plab ilmiy asarlardan keng foydalanildi. Ular tomonidan sonlarning shakllanishiga doir berilgan ma’lumotlar atroflicha o‘rganildi. To‘plangan misollarning o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqib, ular tarixiy hamda tavsifiy metodlar asosida tahlil qilindi.

NATIJALAR VA MULOHAZALAR

¹ Супрун А.Е. Числительное // Лингвистический энциклопедический словарь. -М.: Научное издательство Большая Российская энциклопедия, 1992. –С.583.

Sonlarning ifodalanish jihatlarini tadqiq etish nafaqat lingvistlar, balki psixologlar, etnologlar, kulturologlar, tarixchilar, matematiklar va falsafa sohasidagi tadqiqotchilar uchun ham dolzarb hisoblanadi. Sonlar o'ziga xos shakllanish va rivojlanish jihatlari bilan farqlanib turadi. Hindistonda hind-oriy tillariga xos bo'lgan hindiy tilidagi sonlar ham o'ziga xos tarixiy bosqichlardan o'tib shakllangan.

Mazkur maqolada hozirgi adabiy hindiy tilida keng qo'llaniladigan ba'zi sonlarning o'ziga xos shakllanish jihatlari atroflicha o'rganiladi. Hind-oriy tillarining shakllanish va rivojlanish davrlari olimlar tomonidan quyidagicha taqsimlangan: 1) qadimgi hind-oriy tillari (eramizdan avvalgi 1500 yildan eramizdan avvalgi 500 yilgacha)¹; 2) o'rta hind-oriy tillari (eramizdan avvalgi 500 yildan melodiy 1000 yilgacha); 3) yangi hind-oriy tillari (melodiy 1000 yildan to hozirgacha)². Shunga asoslangan holda quyida ba'zi sonlarning o'zi xos shakllanish jihatlari o'rganiladi.

Hozirgi adabiy hindiy tilidagi सौ *sao* “yuz” soniga xos bo'lgan leksema, vedik sanskrit tilida शत *shat*, sanskrit tilida ham शत *shat*, paliyda esa सत् *sat*, prakrit tillarida सअ *sa*, सय *say* va सै *see* shakllari hosil bo'lgan³. Apabharansha tilida esa सउ *sau* va hozirgi adabiy hindiy tiliga kelib सौ *sao* shakli yuzaga kelgan⁴. Ta'kidlash joizki, hindiy tilining ba'zi shevalarida सै *see* ham qo'llaniladi. Hindiy tilida keng tarqalgan सैकड़ा *seekRa*: shaklida ham bu shakl o'z aksini topgan. सैकड़ा *seekRa*: shakli sanskrit tilidagi शतकृत *shatkrit* dan kelib chiqqan. Ushbu leksemada o'rta hind-oriy tillariga xos bo'lgan सै *see* shakli saqlangan va ऐ *ee* diftongidan so'ng कड़ा *kaRa*: qo'shilishi natijasida hosil bo'lgan.

Ba'zi olimlar सैकड़ा *sainkRa* “yuz” sonini शतकांड *shatka:nD* leksemasidan kelib chiqqan, degan fikrni ham ilgari suradilar. शतकांड *shatka:nD* bu bir bambuk daraxti ko'rinishidagi daraxt bo'lib, uning yuzta 100 ta shoxi bo'lgan. Olim Sughakar Dvivedining yozishicha, qadimda “yuz” sonining o'rniga शतपर्वा *shatparva*: deb nomlangan o'tni qo'yanlar va shuning uchun ham ushbu sonning nomi “yuz” ma'nosida ifodalana boshlagan⁵.

Ba'zi olimlarning fikricha bu qarash tilshunoslik nuqtai-nazaridan to'g'ri emas. Birinchidan शत *shat* leksemasi juda ham qadimgi so'z hisoblanadi. Bu so'z Rigveda

¹ दीपचन्द्र जैन, कैलाश तिवारी - हिन्दी और उसकी विविध बोलियाँ। -भोपाल, मध्यप्रदेश हिन्दी ग्रंथ अकादमी, 1972. -पृष्ठ. 15.

² Шоматов О.Н. Жанубий Осиё тилларига кириш (1-қисм). -Т.: ТошДШИ, 2003. -Б.39.

³ हरदेव बहरी। भाषा का विकास। -दिल्ली, 1992. -पृष्ठ.595.

⁴ भोलानाथ तिवारी - हिन्दी भाषा। -इलाहाबाद, 1972. -पृष्ठ 597.

⁵ उपाध्याय ब.ल. - ऐतिहासिक, सांस्कृतिक तथा भाषाशास्त्रीय अध्ययन - प्राचीन भारतीय गणित (वेदांग-ज्योतिष तथा आर्यभटीय मूल सहित)। -नई दिल्ली, विज्ञान भारती, 1978. - पृष्ठ. 141.

asarining birinchi qismining o'zidayoq kelgan. Shuning uchun ham शतकांड *shatka:nD* yoki शतपर्वा *shatparva:* so'zlaridan kelib chiqqanligi biroz shubhali tug'iladi. Ikkinchidan शत so'zining o'zi juda ham qadimgi so'z bo'lib, u bir hind-evropacha so'z hisoblanadi. Yevropaning bir nechta tillarida bu so'zga o'xshash कन्त *kant*, सैंट *saint* kabi so'zlar uchraydi. Bu aslida दकान्त *daka:nt* shaklidan kelib chiqqan bo'lib, u "o'n" soni bilan bog'liqdir. द *d* tovushi yo'qolib, कान्त *ka:nt* yoki कन्त *kant* kabi so'zlar hosil bo'lgan.

दकान्त *daka:nt* so'ziga o'xshash sanskrit tilida दशति *dashati* so'zi ham bor. Ushbu leksema "Mahabharat" hamda "Puran"larda ham qo'llanilgan⁶. Sanskrit tilidagi o'nliklarga oid bo'lgan विंशति *vinshati* "yigirma", त्रिंशत् *trinshat* "o'ttiz", चत्वारिंशत् *chatva:rinshat* "qirq", पंचाशत् *panchashat* "ellik", षष्टि *shashTi* "oltmish", सप्तति *saptati* "etmish", अशीति *ashi:ti* "sakson", नवति *navati* "to'qson" kabi leksemalar tarkibida दशति *dashati* leksemasi turxi xil shakllarda o'z aksini topgan. Ushbu दशति *dashati* so'zidagi द *d* tovushi yo'qolib, शति *shati* शती *shati:* शत *shat* kabi shakllar hosil bo'lgan.

Hind-Evropa tillarida ham ushbu so'zlarning ozmi-ko'pmi ta'siri bo'lgan. Jumladan, क *k* tovushining o'rniga fransuzchada स *s* tovushi qo'llanilgan va natijada सैंट *saint* so'zi hosil bo'lgan. Ingliz tilida esa क *k* tovushining o'rniga ह *h* tovushi qo'llanilgan va shuning uchun ham हंड *hand* so'zidan हंड्रेड *hundred* so'zi hosil bo'lgan⁷.

दशति *dashati* so'zidagi द *d* tovushi Vedalar davridayoq eliziya hodisasiga uchrangan. Vedalar adabiyotida शत *shat* va शति *shati* kabi shakllar ko'p qo'llanilgan. Keyingi davr adabiyotlarida दशति *dashati* so'zi qisman bo'lsa ham o'z ifodasini topgan. Samavedada दशति *dashati* so'zi 10 ta mantradan tashkil topgan guruh ma'nosida qo'llanilgan. Shu tariqa शतैक *shataik* shaklidan सैक *saik* va सैक *saik* shakliga hindcha -ड़ा *-Ra* suffiksi qo'shilishi natijasida सैकड़ा *saikra:* shakli hosil bo'lgan.

Qadimgi hind-oriy tillariga xos bo'lgan sanskrit tilida quyidagi misolni keltirishimiz mumkin:

गच्छन् पिपिलिको याति योजनानां शतान्यपि । अगच्छन् वैनतेयः पदमेकं न गच्छति ॥ *Gachchan pipiliko ya:ti yojna:nan shata:nyapi. Agachchan venteyah padmenk na gachchati.*

⁶ हरदेव बहरी। भाषा का विकास। -दिल्ली, 1992. -पृ.598.

⁷ उपाध्याय ब.ल. - ऐतिहासिक, सांस्कृतिक तथा भाषाशास्त्रीय अध्ययन - प्राचीन भारतीय गणित (वेदांग-ज्योतिष तथा आर्यभटीय मूल सहित)। -नई दिल्ली, विज्ञान भारती, 1978. - पृ. 141.

Uzluksiz harakatlanuvchi chumoli yuzlab masofani bosib o‘tadi, ammo harakatsiz burgut bir qadam ham oldinga siljiy olmaydi.

Hindiy tilidagi लाख *la:kh* “yuz ming” soni Hind-Ovro‘pa tillari oilasining qadimgi leksik birliklaridan emas. Bu qadimgi hind-oriy tillariga xos bo‘lgan sanskrit tilidagi लक्ष *laksha*, लक्ष् *laksh* yoki लग *lag* kabi birliklar bilan bog‘liq⁸. Qadimda लाख *la:kh* “yuz ming” soni ma’nosida vedalarga doir adabiyotlarda नियुत *niyut* leksemasi qo‘llanilgan. Demak, qadimgi hind-oriy tillariga xos sanskrit tilida लक्ष *laksha*, o‘rta hind-oriy tillarida rivojlangan prakrit tilida लक्ख *lakkha* va yangi hind-oriy tillariga xos bo‘lgan hindiy tiliga kelib लाख *la:kh* shaklida qo‘llanila boshlagan.

Ta’kidlanaganidek, hindiy tilidagi लाख *la:kh* “yuz ming” soni sanskrit tilidagi लक्ष *laksha* shaklidan kelib chiqqan. Shuni alohida qayd qilish lozimki, vedik sanskritda लाख *la:kh* so‘zi uchun नियुत *niyut* so‘zi ham qo‘llanilgan. अमरकोष *amarakosh* “Amarakosha” (o‘rta asr sanskrit lug‘atining nomi)da लक्ष *laksha* so‘ziga नियुत *niyut* leksemasi sinonim tariqasida berilgan: “कोट्याः शतादिः संखान्या वा लक्षा नियुत च तत्”⁹. Vedalar tilida qo‘llanilgan अयुत *ayut*, नियुत *niyut*, प्रयुत *prayut* shakllar bir-biriga o‘xshash bo‘lganligi sababli ularni ajratish qiyinroq bo‘lgan va shuning uchun ham buddistlar tomonidan qo‘llanilgan सहस्र *sahassa* “ming”, लक्ख *lakkha* “yuz ming”, दसलकख *daslakkha* “bir million” kabi shakllar o‘zlashtirilgan. Haqiqatan ham नियुत *niyut* soni katta son hisoblanadimi yoki प्रयुत *prayut* sonimi, buni eslab qolish qiyin bo‘lgan. तांड्यब्राह्मण *ta:ndyabra:hman* asarida नियुत *niyut* o‘rniga प्रयुत *prayut* va प्रयुत *prayut* o‘rniga नियुत *niyut* shakllari qo‘llanilgan.

Hozirgi adabiy hindiy tilidagi हजार *haza:r* “ming”, लाख *la:kh* “yuz ming”, करोड़ *karoR* “o‘n million”, अरब *arab* “milliard”, खरब *kharab* “o‘n milliard”, नील *ni:l*, पद्म *padma*, शंख *shankh* kabi yirik sonlar bir-biridan 100 karra katta son sifatida qabul qilinib qo‘llanilgan. Hindiy tilida qo‘llaniladigan ba’zi yirik sonlar buddistlardan qolgan शतगुणोत्तर संख्यानामावली *shatgunottar sankhya:na:ma:vli:* - “Shatgunottar sonlar ro‘yxati” deb nomlangan yodgorlikda ham qayd etilgan. Eramizdan avvalgi 100-yilga mansub bo‘lgan ललित-विस्तर *lalit-vistar* deb nomlangan buddistlar asarida sonlarga oid quyidagi ma’lumotlar keltirilgan.

⁸ धीरेन्द्र वर्मा -हिन्दी भाषा का इतिहास। -दिल्ली, 1962. -पृष्ठ 271.

⁹ उपाध्याय ब.ल. - ऐतिहासिक, सांस्कृतिक तथा भाषाशास्त्रीय अध्ययन - प्राचीन भारतीय गणित (वेदांग-ज्योतिष तथा आर्यभटीय मूल सहित)। -नई दिल्ली, विज्ञान भारती, 1978. - पृष्ठ. 142.

१०० सहस्र 100 sahasra (yuz ming) = १ लक्ष 1 laksha (yuz ming)

१०० लक्ष 100 laksha (o'n million) = १ कोटि 1 koti (o'n million)

१०० कोटि 100 koti (bir milliard) = १ अयुत 1 ayut (bir milliard)

१०० अयुत 100 ayut (yuz milliard) = १ नियुत 1 niyut (yuz milliard)

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlarga asoslangan holda shunday fikr aytish mumkin. Birinchidan, अयुत *ayut* va नियुत *niyut* kabi sonlarga xos leksemalar talaffuz qilinishi jihatidan ham bir-biriga o'xshash bo'lganligi uchun ham ularni farqlash bir oz chalkashmovchilikka olib kelingan. Ikkinchidan, ularning qiymati ham boshqa manbalardagiga ko'ra bir oz farqliroq berilgan. Shuning uchun ham bu va boshqa sanoq sonlarga xos leksik birliklar sekin-asta nisbatan kam qo'llanila boshlagan va yangi hind-oriy tillari davriga kelib ushbu sonlarga xos leksemalar o'rniga हजार *haza:r* "ming", लाख *la:kh* "yuz ming", करोड़ *karoR* "o'n million", अरब *arab* "milliard", खरब *kharab* "o'n millard" kabi shakllar keng qo'llanila boshlagan.

XULOSA:

Yuqorida olib borilgan tahlil natijalarga ko'ra quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Hozirgi adabiy hindiy tilida keng qo'llanladigan barcha sonlar qadimgi hind-oriy tillariga xos bo'lgan sanskrit tilidan shakllangan bo'lib, ularning shakllanishi jarayonida turli xil fonetik o'zgarishlar, xususan, ularning shakllanishida undosh tovushlar bilan bir qatorda unli tovushlarda ham fonetik o'zgarishlar sodir bo'lgan.

2. Garchi hozirgi adabiy hindiy tilida "yuz" soni o'rnida सैंकड़ा *sainkRa* leksemasi ham qo'llanilsa-da, lekin सौ *sao* shakli सैंकड़ा *sainkRa* shakliga nisbatan kengroq qo'llaniladi va u boshqa son turlarining yasalishida ham ishtirok etadi.

3. Qadimgi hind-oriy tillari davrida yaratilgan adabiyotlarda करोड़ *karoR* "o'n million" soni ma'nosida अर्बुद *arbud* so'zi ham qo'llanilgan. कोटि *koTi* ham aslida कुट् *kuT* shaklidan hosil bo'lgan. Qadimgi buyuk asarlarda, ayniqsa, "Mahabharata" eposida bu shakl ko'p qo'llanilgan. O'rta hind-oriy tillariga xos bo'lgan paliy tilida ham कोटि *koTi*, पकोटि *pakoTi*, कोटिप्पकोटि *koTippakoTi* shakllarida o'z aksini topgan.

4. E'tiborga molik tomoni shundaki, hindiy tilidagi mingliklardan yuqori bo'lgan ba'zi sonlar hozirgi adabiy hindiy tilida bitta shaklga ega bo'lsa, qadimgi hind-oriy tillariga oid sanskrit tilida esa dastavval ularning ikkita shakli mavjud bo'lgan va ular o'rta hind-oriy tillariga xos bo'lgan prakrit va apabharansha tillari orqali shakllanib, yangi hind-oriy tillari davriga o'tish jarayonida ularning bitta shakli saqlangan.

REFERENCES:

1. Shomatov O.N. Janubiy Osiyo tillariga kirish (1-qism). –T.: ToshDShI, 2003.
2. Супрун А.Е. Числительное // Лингвистический энциклопедический словарь. - М.: Научное издательство Большая Российская энциклопедия, 1992.
3. Хинди-русский словарь. Составители А.С.Бархударов, В.М.Бескровный, Г.А. Зограф, В.П.Липеровский. Под ред. В.М.Бескровного. Т. I и II. –М.: Издательство «Советская Энциклопедия», 1972.
4. उपाध्याय ब.ल. - ऐतिहासिक, सांस्कृतिक तथा भाषाशास्त्रीय अध्ययन – प्राचीन भारतीय गणित (वेदांग-ज्योतिष तथा आर्यभटीय मूल सहित)। -नई दिल्ली, विज्ञान भारती, 1978.
5. दीपचन्द्र जैन, कैलाश तिवारी - हिन्दी और उसकी विविध बोलियाँ -भोपाल, मध्यप्रदेश हिन्दी ग्रंथ अकादमी, 1972.
6. धीरेन्द्र वर्मा -हिन्दी भाषा का इतिहास। -दिल्ली, 1962.
7. भोलानाथ तिवारी - हिन्दी भाषा। -इलाहाबाद, 1972.
8. हरदेव बहरी। भाषा का विकास। -दिल्ली, 1992.